

sabotowany często i przez ludzi o światłych nazwiskach, przedstawił Streiter w pewnym skrócie ze względu na istniejące już liczne opracowania przedmiotu, tu wyzyskane sumiennie ale i krytycznie.

Równie udane pod względem merytorycznym są rozważania autora o sytuacji politycznej w Wielkim Księstwie, ujęte chronologicznie w kolejnych rozdziałach, w których zostały wyodrębnione podokresy obejmujące wydarzenia do Powstania Listopadowego, czasy Flottwella 1830-1840, doba wrzenia przedrewolucyjnego 1840-1846, a wreszcie i konflikty z lat 1846-1850 nazywane rewolucjami. Bogata faktografia zmuszała autora do komprimowania wykładu i stosowania pewnych skrótów myślowych, co zubożyło w pewnych partiach książki język nadając narracji jakiś prawniczo-sprawozdawczy charakter, utrudniając śledzenie głównych wątków. Są zaś nimi takie kwestie, jak dojrzwianie i upowszechnianie samowiedzy narodowej Polaków w Wielkim Księstwie. Tutaj Streiter wyszedł poza dotychczasową literaturę przedmiotu nadając konkretną treść enigmatycznemu pojęciu narodu poprzez analizę procesu powstawania i krzepnięcia polskiego stanu chłopskiego i inteligencji wywodzącej się z tej klasy społecznej. Autor omawiając też tutaj udział Wielkopolan w Powstaniu Listopadowym, ujawnił dążenia całego narodu polskiego do posiadania własnej państwowości, a już nie tylko autonomii. Tak właśnie, proces tworzenia się nowoczesnych obozów politycznych nie mógł realizować się w jednej dzielnicy, nawet obdarzonej autonomią. Również i sterowany jeszcze przez szlachtę rozkwit kulturalny społeczeństwa polskiego sygnalizował konieczność posiadania własnej państwowości.

Te procesy obejmujące w coraz większym stopniu masy ludowe, tak polskie, jak i niemieckie nie obciążone jeszcze nacjonalizmem, przyspieszyły rewolucję 1848 r., nie zaakceptowaną jednak przez zamożne już warstwy chłopskie i dlatego przegraną. Przegrana zaś zapoczątkowała nowy etap polityki pruskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim, etap germanizacji społeczeństwa polskiego. Ta polityka okazała się jednak nieskuteczna i zrodziła nowy front dla konfrontacji narodowej, budzącej swego czasu wielkie emocje, również w literaturze historycznej, których Steiter ustrzegł się zgrabnie potwierdzając w ten sposób swoje nieprzeciętne kwalifikacje naukowe. Wielką zatem szkoda, że zarzucił dziś dalsze badania zmuszony do tego przez okoliczności. Zabrakło dla niego miejsca w hierarchii naukowej RFN.

Jerzy Kozeński

LUDMIŁA CZORNAJA, DANIEŁ MIELNIKOW, *Adolf Hitler. Studium zbrodni*. Warszawa 1988, 428 ss.

Adolf Hitler. Trzecia Rzesza. Nazizm — to słowa — hasła, obejmujące swym zakresem znaczeniowym problematykę od dziesięcioleci nurtującą historyków, publicystów, prawników różnych narodowości i orientacji politycznych. Stąd więc różne i często sprzeczne interpretowanie wydarzeń i działań ludzkich w latach dominacji hitleryzmu. Zwłaszcza Adolf Hitler, jego życie prywatne i polityczne, budzi szereg kontrowersji i sprzecznych ocen często wahających się od jednej skrajności ku drugiej.

Książka dwojga radzieckich autorów Czarnej i Mielnikowa jest kolejną pozycją pomyślaną jako biografia Führera. Jest to jednocześnie druga — po pracy K. Grün-

berga pt. *Adolf Hitler. Biografia Führera*. — pozycja na polskim rynku wydawniczym w roku bieżącym zajmująca się osobą Kanclerza i dziejami Niemiec w okresie rządów partii nazistowskiej. Jak napisał w przedmowie K. Kąkol:

„(..) prawda o Hitlerze i jego czasach jest (..) nieodczowna i musi stale być doprowadzana do świadomości możliwie wielu współczesnych. Celowi temu służy popularna monografia radzieckich historyków Mielnikowa i Czarnej prezentująca ich punkt widzenia na wodza III Rzeszy i faszyzm hitlerowski” (s. 9).

I rzeczywiście: łatwo dostrzec można, iż nie jest to praca naukowa, wnosząca coś nowego do zasobu wiedzy o Hitlerze i jego epoce. Przebija ujęcie popularnonaukowe tematu, co czyni z omawianej pozycji przystępną dla czytelnika historię Niemiec hitlerowskich i osoby ich Führera.

W większości — jeżeli nie we wszystkich — pozycjach pretendujących do rangi biografii Hitlera natrafia się na wyraźny podział jego życiorysu na trzy okresy. Pierwszy obejmuje lata młodości i kończy się wraz z wygaśnięciem Wielkiej Wojny. Etap drugi to formowanie się ideologii narodowego socjalizmu i objęcie prymatu przez NSDAP. Okresem ostatnim są lata II wojny światowej. Również Czornaja i Mielnikow nie odbiegli do tego schematu, chociaż przyznać należy, iż nie zwrócili oni baczniejszej uwagi na żaden z etapów i nie omówili go dokładnie. A być może warto było uczynić — np. w przypadku młodości Führera. Najlepiej, tak ze strony naukowej jak i faktograficznej, przedstawiony został okres narodzin hitleryzmu, walki o władzę i początkowe lata rządów Hitlera (do września 1939 r.). Autorzy zapoznają czytelnika z głównymi wytycznymi *Mein Kampf*, założeniami doktryny narodowego socjalizmu, walkami frakcyjnymi w łonie NSDAP („noc długich noży” — szkoda, że zbyt pobieżnie). Odnaleźć można też informacje o powiązaniach narodowych socjalistów z niemiecką oligarchią finansową oraz krótki zarys niemieckiej polityki zagranicznej przed Wrześniem. Szkoda jedynie, iż popularnonaukowe potraktowanie tematu narzuciło siłą rzeczy skrótowe, a niekiedy wręcz sygnalne, potraktowanie pewnych wydarzeń i faktów.

Czornaja i Mielnikow podzieliли swą pracę na dziewięć rozdziałów i szereg podrozdziałów. Uczynili przy okazji rzecz wielce interesującą i pozwalającą na wnikliwsze zapoznanie się z innym, niż ich własne, spojrzeniem na dany problem czy też wycinek z życiorysu Hitlera. Otóż — na początku każdego z rozdziałów autorzy przedstawiają poglądy, opinie i wnioski innych badaczy — przeważnie zachodnich — na temat aktualnie omawianego problemu. Jest to tym cenniejsze, iż opinie te nie zawsze zgodne są z punktem widzenia Czarnej i Mielnikowa.

Z samych założeń opracowania popularnonaukowego wynika, iż nie należy się po nim spodziewać jakichś nowatorskich wniosków czy też informacji nigdzie dotychczas nie publikowanych. Tak też jest i w przypadku pracy autorów radzieckich. Nie wnosi ona nic nowego do wiedzy o Hitlerze i jego czasach, a wszystkie tam zawarte dane można odnaleźć również w innych opracowaniach. Nie jest to też biografia w encyklopedycznym tego słowa znaczeniu — obok danych z życiorysu Hitlera, autorzy przytaczają cały szereg informacji o epoce. Umożliwia to czytelnikowi, zwłaszcza nie dysponującemu zbyt dużym zasobem wiedzy, zrozumienie całego splotu wydarzeń związanych z osobą Adolfa Hitlera i Niemcami.

Autorzy zubożyli jednak wartość swej pracy ograniczając istotny problem, jakim były zamachy na Führera, jedynie do jednego z nich — do zamachu z 20 lipca 1944 r. Rzeczywiście — był to najpoważniejszy krok tego rodzaju i jego następstwa dla zamachowców były tragiczne, ale niezorientowany „w temacie” czytelnik może pomyśleć, iż nie było już innych akcji wymierzonych personalnie w Hitlera.

A wiadomo przecież, iż tak nie było. Jest to jedna ze spraw, które w publikacjach o charakterze popularnonaukowym powinny znaleźć więcej miejsca.

Są też sprawy, które zwłaszcza w opracowaniach popularnonaukowych powinny być ukazywane ze szczególną starannością i w oparciu o całą dotychczasową o nich wiedzę. Niestety — Czornaja i Mielnikow nie ustrzegli się kilku potknięć, mogących w pewnym stopniu podważyć wiarygodność ich dzieła. Są to zarówno pomyłki co do chronologii wydarzeń (np. w sprawie plebiscytu, co do przyszłości Austrii w 1938 r. — s. 285) jak i interpretacji pewnych wydarzeń (powody ataku Niemiec na Danię i Norwegię — s. 322). Są też i tak poważne błędy jak podanie złych danych na temat niemieckich strat morskich w okresie walk w Norwegii (s. 324). Szkoda, iż redakcja PIW-u nie wychyciła choć kilku co istotniejszych potknięć i nie skorygowała ich w odpowiedni sposób (choć za pomocą przypisów).

Adolf Hitler. Studium zbrodni Czornej i Mielnikowa to dobry — choć nie doskonały — przykład tego, jak powinno się pisać prace popularnonaukowe, zwłaszcza na tak frapujący temat jak Führer i jego Rzesza. Co prawda, autorzy nie ustrzegli się kilku potknięć, lecz dla laika nie powinny one mieć istotniejsze znaczenia (niestety — fachowców muszą one drażnić). W sumie jest to pozycja ciekawa i choć nie powiększa wiedzy czytelnika o Hitlerze, jego czasach i państwie niemieckim pod rządami nazistów to jednak często ukazuje pewne fakty w sposób odbiegający od znanych z innych opracowań i biografii wodza III Rzeszy.

Wiesław Maćkowiak

ANTONI SOŁOMA: *Między akceptacją a opozycją. Z badań nad rolą Kościołów w Trzeciej Rzeszy*. Warszawa 1988, 245 ss., ilustracje.

Jest rzeczą wielce znamieną — a przynajmniej zastanawiającą — iż w polskiej literaturze historycznej kwestii stosunków między państwem a Kościołami w Trzeciej Rzeszy nie poświęcono do tej pory większej uwagi. Wyjątkowe miejsce zajmuje tu książka Anny Morawskiej o Dietrichu Bonhoefferze (*Chrześcijanin w Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1970); osobno wskazać należy na ustalenia Jerzego Kozieńskiego, stanowiące wszakże tylko niewielką część monografii pióra tego autora (*Opozycja w Trzeciej Rzeszy*, Poznań 1987). Ponadto ogłoszono kilka artykułów o charakterze bądź popularyzatorskim, bądź eseistycznym, przeważnie na łamach prasy katolickiej. Poza zwięzłymi podrozdziałami w syntezach dziejów Niemiec to wszystko. W tej sytuacji nie sposób pozostawić bez uwag opublikowanej nakładem Ludowej Spółdzielni Wydawniczej pracy autorstwa Antoniego Sołomy.

W momencie obejmowania władzy przez Hitlera wyznawcy protestantyzmu liczyli 62,7% ludności Niemiec, katolicy (zamieszkujący głównie Nadrenię i Bawarię) stanowili ok. 32,5%. Trzeba przy tym pamiętać o rozbięciu ewangelicyzmu na 29 krajowych organizacji kościelnych. Z kolei o ile za najbliższe Kościołom protestanckim uchodziły partie *Deutschnationale Volkspartei* (DNVP — Niemiecko-narodowa Partia Ludowa) oraz *Volkspartei* (VP — Partia Ludowa), to polityczną ostoją katolicyzmu było nadal Centrum. Aczkolwiek narodowy socjalizm zyskiwał sobie działaczy i zwolenników także spośród katolików, to jednak bardziej podatnymi na oddziaływanie haseł hitlerowskich wydawali się być wyznawcy ewangelicyzmu. Uniwersalny, ponadnarodowy charakter Kościoła katolickiego był przez ideo-